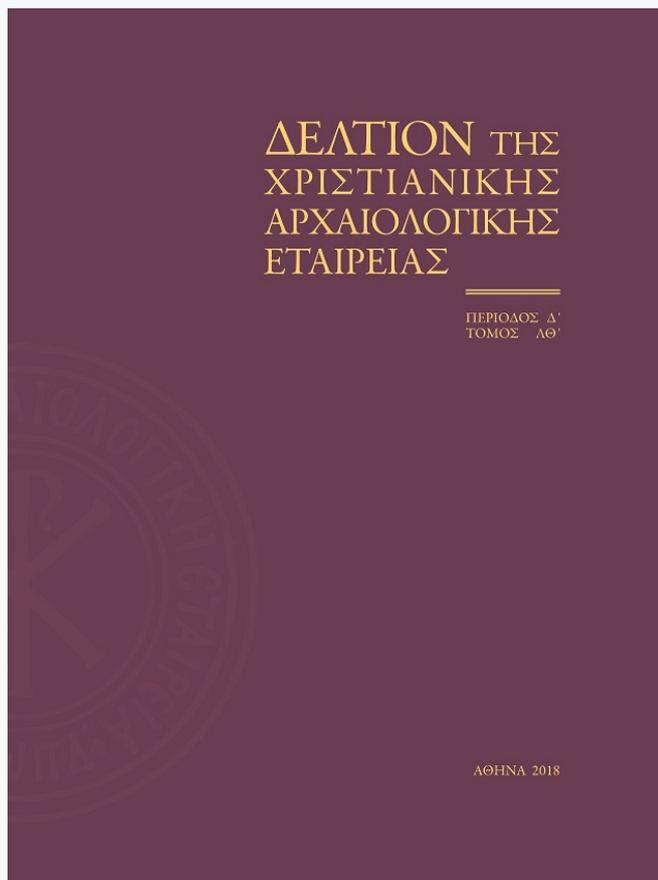

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Ο Πύργος στο Πιτυός της Χίου

Άννα ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ (Anna MISSAILIDIS)

doi: [10.12681/dchae.18561](https://doi.org/10.12681/dchae.18561)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ (Anna MISSAILIDIS) Α. (2018). Ο Πύργος στο Πιτυός της Χίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 251–268. <https://doi.org/10.12681/dchae.18561>

Ο ΠΥΡΓΟΣ ΣΤΟ ΠΙΤΥΟΣ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Στη βορειοανατολική Χίο βρίσκεται ο πύργος του Πιτυούς, με σημαντική στρατηγική σημαστική στρατηγική θέση στο οχυρωματικό δίκτυο της γενονατοκρατίας, διότι επόπτενε τόσο αγροτικές όσο και στρατιωτικές θέσεις. Το Πιτύος ήταν έδρα *castellanus* και είχε το μονοπώλιο παραγωγής πίσσας από τερεβινθίνη, που χρησιμοποιούνταν ως υδρομονωτικό υλικό για πλοία και στέγες. Στον πύργο εντοπίζονται τρεις κατασκευαστικές φάσεις, που ανάγονται από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια έως και τον πρώιμο 16ο αιώνα.

Λέξεις κλειδιά

Αρχιτεκτονική, γενονατοκρατία, οχυρώσεις, πύργος, Χίος, Πιτύος.

Στη βορειοανατολική Χίο, σε φυσική οχυρή θέση στις υπώρειες του βουνού Όρος, βρίσκεται ο οικισμός του Πιτυούς, ένας παλαιός οικισμός, γνωστός σήμερα στο νησί για την κτηνοτροφική παραγωγή του και τον εντυπωσιακό λιθοκτιστο πύργο του. Το όνομα του Πιτυούς εικάζεται ότι προέρχεται από τη λέξη *πίτυς*,

*The tower of Pityos is in northeastern Chios. It had an important strategic position in the fortification network, because it overlooked both rural and military positions. Pityos was the headquarters of a *castellanus* and had the monopoly of the pitch produced from *terebinthus*, which was used as a waterproofing material for ships and roofs. Three construction phases can be identified, dated back to Late Byzantine era until the early sixteenth century.*

Keywords

Architecture; Genoese occupation; Fortifications; Tower; Chios; Pityos.

που σημαίνει πεύκο¹. Άλλωστε, και η ίδια η Χίος στο παρελθόν αναφερόταν ως Πιτυούσσα², δηλαδή πευκόφυτη. Για πρώτη φορά στον Ψευδο-Ηρόδοτο (1ος-2ος αιώνας), στο κεφάλαιο για τη γέννηση και τον βίο του Ομήρου, αναφέρεται χωριό με το όνομα *Πίτυς*, το οποίο τόσο ο Ζολώτας³ όσο και πριν από αυτόν ο

* Δρ Αρχαιολόγος ΥΠΠΟΑ, amissailidis@yahoo.com

** Τα έτη 2001 και 2002 είχα την ευκαιρία, ως συμβασιούχος αρχαιολόγος της 3ης Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου, να πραγματοποιήσω κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ανασκαφική διερεύνηση εντός του μεσαιωνικού πύργου του Πιτυούς, προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη αποκατάστασης του πύργου, σε συνεργασία με την τότε Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου, στο πλαίσιο του Γ ΚΠΣ (2000-2006). Ο πύργος ήδη από το 2007 έχει αποκατασταθεί και είναι επισκέψιμος για το κοινό. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξα από την αξιολόγηση των αρχιτεκτονικών και κινητών ευρημάτων.

*** Θεομέες ευχαριστίες οφείλω στον Γ. Οικονόμου για τη φωτογράφιση των κινητών ευρημάτων και στις σχεδιάστριες Ν. Σγουράκη και Μ. Χριστέλλη για τη βοήθειά τους. Επίσης,

ευχαριστώ τους Ι. Κίζη και Μ. Βουρνό για την παραχώρηση των σχεδίων της προμελέτης, στα οποία βασίστηκε η σχεδίαση των ανασκαφικών ευρημάτων και των φάσεων του πύργου.

¹ Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, Α Ι, Αθήνα 1921, 186, 309-310. Μια άλλη σκέψη είναι ότι, ίσως λόγω και της σύγχρονης σχέσης του οικισμού με την κτηνοτροφία και κατ' επέκταση με την τυροκομία, το όνομα του οικισμού συνδέεται με την *πυτιά*, το πυκτικό ένζυμο που χρησιμοποιείται στην πήξη του γάλακτος για την παραγωγή τυριού. Η λέξη *πυτιά* φέρεται να προέρχεται, κατά μία εκδοχή, από την *πυτιά>πύος* που είναι το πρωτόγαλα, οπότε *πύος*→*Π(ι)τύος*.

² Α. Κοραΐς, *Άτακτα*, ΙΙΙ, Χίος 1998, 4, 23, 49.

³ Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 1), 309.

Κοραΐς⁴ ταυτίζουν με το σημερινό Πιτυός. Η επόμενη μνεία προέρχεται από το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259)⁵, όπου, καθώς απαριθμούνται τα μετόχια και τα κτήματα της Νέας Μονής στην πόλη και στην ύπαιθρο, αναφέρεται το χωριό *Πιτυούς*. Ακολουθεί η συνθήκη παράδοσης της Χίου στους Γενουάτες, το 1346, και το *lo Pitio* βρίσκεται ανάμεσα στα οχυρά που παρέλαβαν⁶, ενώ το 1381 αναφέρεται ως έδρα ενός εκ των *καστελλάνων* που οι ίδιοι όρισαν ως διοικητές⁷. Το 1415, ο περιηγητής Cristoforo Buondelmonti⁸ επισκέφτηκε τη Χίο και αναφέρει τον οικισμό ως *Pithio*.

Το Πιτυός, όπως το Πυργί, η Καλαμωτή, τα Μεστά, τα Καρδάμυλα και άλλα χωριά της Χίου, προήλθε από τη συνένωση άλλων μικρότερων περιφερειακών οικισμών αυτά ήταν η Θεοτοκίνα, τα Γεμέλλικα, του Κρητικού και το Φαρδύ Πηγάδι⁹. Σε κάποιες από αυτές τις θέσεις, βάσει των αρχαιολογικών ευρημάτων, μαρτυρείται κατοίκηση κατά τους κλασικούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους¹⁰. Πιθανότατα η συνένωσή τους έγινε κατά την περίοδο της γενουατοκρατίας, οπότε όλοι οι μικροί οικισμοί οργανώθηκαν και οχυρώθηκαν στη θέση όπου υπήρχε ο ασφαλέστερος και μεγαλύτερος από αυτούς. Η αδιάσπαστη συνέχεια των σπιτιών εν είδει περιμετρικού τείχους, που ακόμη σώζεται τμηματικά, είναι ένα στοιχείο ενδεικτικό για τον μεσαιωνικό και τον φρουριακό χαρακτήρα του οικισμού¹¹. Με πρωτοβουλία των Γενοβέζων και την

εφαρμογή μιας μορφής αντίστοιχης του ιταλικού *incastellamento*, οι οικισμοί στην περιοχή των μαστιχοχωριών, και όχι μόνο, συνενώθηκαν και οχυρώθηκαν, προκειμένου να προστατευτούν οι κάτοικοι-παραγωγοί, κυρίως όμως η παραγωγή τους και μαζί με αυτήν τα συμφέροντα των Γενοβέζων, πρακτικές συνήθειες τόσο γι' αυτούς όσο και για τους Βενετούς, προκειμένου να εκμεταλλευτούν την αγροτική παραγωγή και να ελέγξουν τους εμπορικούς δρόμους¹². Έτσι στηρίχθηκαν σε προϋπάρχοντα οχυρωματικά έργα και όπου χρειάστηκε έκαναν τις προσθήκες τους ή δημιούργησαν νέα που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες τους. Το Πιτυός αποτελεί μια τέτοια περίπτωση.

Ο πύργος

Κυρίαρχο κτήριο στον οικισμό του Πιτυούς είναι ο λιθόκτιστος πύργος που βρίσκεται σε βραχώδες έξαγμα στα νοτιοανατολικά του οικισμού, επάνω από την απόκρημνη χαράδρα του παρακείμενου χεμιάρρου. Η θέση του είναι αναμφισβήτητα προνομιακή, αφού προσφέρει τη δυνατότητα κατόπτευσης του περάσματος ανάμεσα στη Χίο και τα μικρασιατικά παράλια, και συνιστά τη μοναδική διάβαση από το Όρος προς την περιοχή της Αμανής στα βορειοδυτικά και στο όρος Πελλινναίο.

Ο πύργος υφίστατο ήδη το 1346, εφόσον, βάσει της Συνθήκης, ανάμεσα στα οχυρά που παραδόθηκαν στους Γενοβέζους ήταν και το *lo Pitio*. Αν και στο χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου δεν διευκρινίζεται η ύπαρξη πύργου, πολύ πιθανόν αυτός να υπήρχε ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο, μια και η αγροτική οικονομία της βυζαντινής περιόδου και το φεουδαρχικό σύστημα ευνόησε τη δημιουργία διάσπαρτων οικισμών παροίκων, οι οποίοι εργάζονταν για άρχοντες ή για μοναστήρια¹³. Στη Χίο αυτό συνέβαινε από τον 11ο αιώνα έως και την εποχή των Zaccaria, τον 14ο αιώνα, όπως μαρτυρούν οι διάσπαρτοι πύργοι και οι ναοί που βρίσκονται κατά κανόνα δίπλα σε αυτούς, και που αποτέλεσαν στη συνέχεια πυρήνες, γύρω από

⁴ Κοραΐς, *Άτακτα*, ό.π. (υποσημ. 2), 23.

⁵ Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 1), 309, 441-442. Κ. Χωρεάνθης, *Η Νέα Μονή της Χίου (Ιστορία και Τέχνη)*, Χίος, Ημερολόγιο 1974, χωρίς αρίθμηση σελίδων.

⁶ P. Argentis, *The Occupation of Chios by Genoese and the Administration of the Island 1346-1566*, II, Cambridge 1958, 28.

⁷ Ό.π., I, 408, 412.

⁸ Σ. Κυριακίδης – Φ. Αργέντης, *Η Χίος παρά τοίς γεωγράφοις και περιηγηταῖς*, 1, Αθήνα 1946, 13. Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 1), 442.

⁹ Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 1), 445. Γ. Ζερβούδης, *Χίος. Από τις χώρες και την πόλη, στη χώρα και τα χωριά*, Χίος 2008, 175-178.

¹⁰ Ν. Μερούσης, *Χίος. Φυσικό περιβάλλον και κατοίκηση από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας*, Χίος 2001, 104.

¹¹ S. Ćurčić, «Architecture in the Age of Insecurity. An Introduction to Secular Architecture in the Balkans, 1300-1500», S. Ćurčić – E. Hadjistryphonos (επιμ.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500 and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997, 27.

¹² Δ. Ευγενίδου, «Οχυρωματικά δίκτυα και οργάνωση του χώρου», Α. Τρυποσκούφη – Α. Τσιτούρη (επιμ.), *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2001, 21-23.

¹³ Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 1), 434-443.

Εικ. 1. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Αποψη από τα βορειοανατολικά.

τους οποίους δημιουργήθηκαν οικισμοί. Το γεγονός ότι ο πύργος βρίσκεται εκτός οικισμού και όχι στο κέντρο του, όπως αυτοί που κατασκευάστηκαν βάσει του οχυρωματικού σχεδιασμού των Γενονατών, αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο ότι η αρχική ιδρύσή του θα μπορούσε να ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο και, ως ήδη υφιστάμενο οχυρό, παραδόθηκε το 1346 στους Γενοβέζους, οι οποίοι το όρισαν ως έδρα του *castellanus*. Το 1415, ο περιηγητής C. Buondelmonti, ανάμεσα σε άλλα, σχεδίασε έναν τετράγωνο πύργο με την ένδειξη *Pithio* στη θέση του οικισμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρόκειται για ρεαλιστική απεικόνιση.

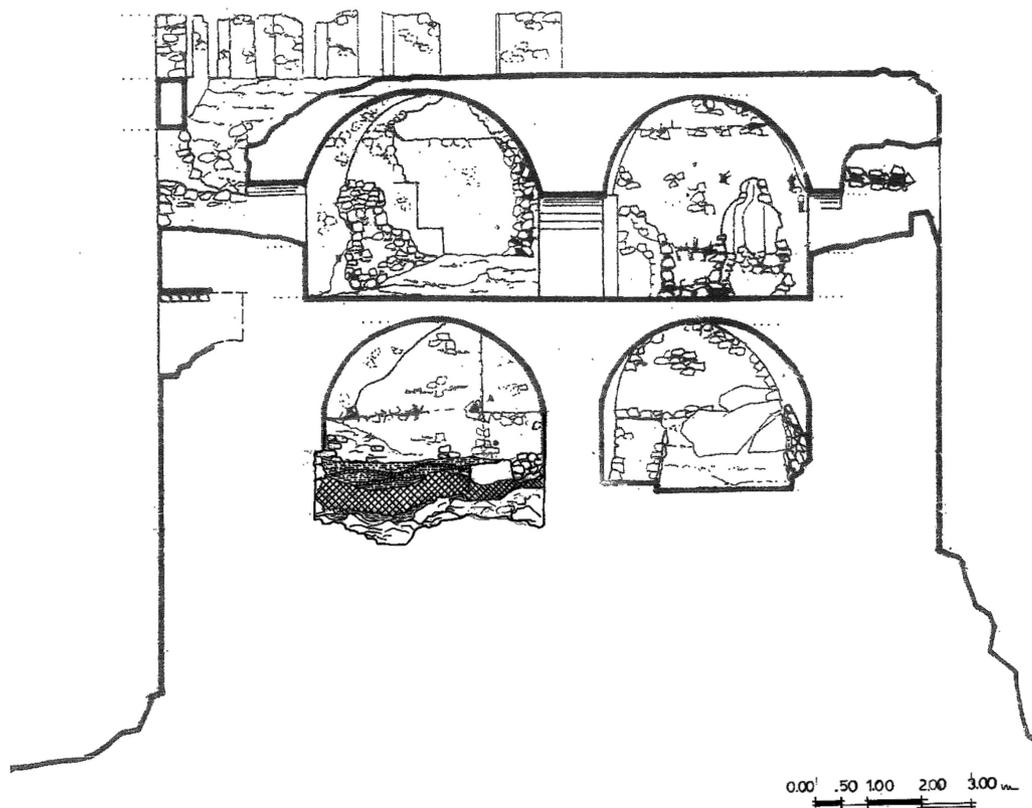
Υφιστάμενη κατάσταση του πύργου

Ο υφιστάμενος πύργος είναι διώροφος, με ύψος περίπου 13 μ. και ακανόνιστο δεκαεξάπλευρο σχήμα (Εικ. 1). Η εξωτερική τοιχοποιία του συνίσταται από σχεδόν ορθογωνισμένους ημιλαξευτούς λίθους και κομμάτια πλίνθων. Αποτελείται από ισόγειο και έναν

όροφο (Εικ. 2). Η είσοδος βρισκόταν στον όροφο και η πρόσβαση σ' αυτήν γινόταν με φορητή κλίμακα. Το ισόγειο αποτελείται από τρεις θολοσκεπείς χώρους, δύο επιμήκεις και έναν τρίτο, αρκετά μικρότερο. Από τα ευρήματα του ισογείου προκύπτει ότι οι δύο μεγαλύτεροι χώροι χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες¹⁴ και ο μικρότερος ήταν η στέγνα του πύργου, όπως μαρτυρεί το υδραυλικό κονίαμα στις τοιχοποιίες του και ο πήλινος αγωγός που όντας εγκιβωτισμένος στην τοιχοποιία κατεβαίνει από το δώμα, απ' όπου συνέλεγε τα όμβρια ύδατα. Η προσπέλαση των ισογείων γινόταν μόνο εσωτερικά από καταπακτές που ανοίγονται στους θόλους και δεν επικοινωνούσαν ούτε μεταξύ τους ούτε είχαν άμεση πρόσβαση στον εξωτερικό χώρο.

Ο όροφος διαμορφωνόταν από έναν μεσότοιχο που αποτελεί το κεντρικό στήριγμα των θόλων, στον οποίο ανοίγεται και η θύρα επικοινωνίας των δύο

¹⁴ Ανάλογη ήταν η χρήση στους πύργους της Πιραμιάς και των Φυτών, βλ. A. Smith, *The Architecture of Chios*, Λονδίνο 1962, 111-112.

Εικ. 2. Χίος, Πιτούς. Ο πύργος. Τομή κατά πλάτος.

χώρων του (Εικ. 3, 4). Η είσοδος του πύργου βρίσκεται στη νότια πλευρά του ορόφου προς την πλευρά της χαράδρας. Μία άλλη είσοδος, που παρέμενε αποφραγμένη μέχρι και την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης, βρίσκεται στη δυτική πλευρά του (Εικ. 3). Στο δάπεδο του ίδιου χώρου διαμορφώνεται η καταπακτή που οδηγεί στο αντίστοιχο ισόγειο (Εικ. 5), ενώ μια διευρυμένη οπή στον θόλο, που σήμερα πλέον καλύπτεται με γυάλινο κουβούκλιο, οδηγεί στο δώμα (Εικ. 3). Από τον βόρειο χώρο του ορόφου, επίσης μέσω καταπακτών, κατεβαίνει κανείς στο βόρειο ισόγειο και στη δεξαμενή. Ο νότιος χώρος του ορόφου διαθέτει τρία παράθυρα και ο βόρειος δύο. Στην εξωτερική όψη του πύργου εμφανίζονται παράθυρα που αντιστοιχούν σε προηγούμενη οικοδομική φάση και σε στάθμες παλαιότερων πατωμάτων, πριν κατασκευαστούν οι θόλοι, τα εξωράχια των οποίων έφραξαν και απομόνωσαν τα ανοίγματα (Εικ. 2).

Το δώμα του πύργου δεν είναι επίπεδο (Εικ. 6). Περιμετρικά υπάρχει διάδρομος πλάτους 1,60 μ. για

την κυκλοφορία των «ενοίκων» του, στο κέντρο όμως εξέχουν τα εξωράχια των θόλων, τα οποία καλύπτονταν από υδραυλικό κονίαμα. Προς την πλευρά της χαράδρας, όπως μαρτυρούν τα ίχνη της τοιχοποιίας, υπήρχε ενιαίο στηθαίο, ενώ στις άλλες πλευρές επάλξεις (Εικ. 2).

Ανασκαφική διερεύνηση και οικοδομικές φάσεις

Το 2002, η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διεξήγαγε ανασκαφικές εργασίες στον πύργο, στο πλαίσιο της σύνταξης οριστικής μελέτης αποκατάστασής του. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στους χώρους του ισόγειου, απ' όπου προέκυψαν αρκετά κινητά ευρήματα και στοιχεία για τις φάσεις του πύργου (Εικ. 7). Από τον συσχετισμό οικοδομικών λειψάνων και ανασκαφικών ευρημάτων τεκμηριώνονται τρεις κατασκευαστικές φάσεις (Εικ. 8, 9).

Εικ. 3. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ο νότιος χώρος του ορόφου.

Εικ. 4. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ο βόρειος χώρος του ορόφου.

Εικ. 5. Χίος, Πιτνός. Ο πύργος. Ο νότιος χώρος του ισογείου.

Εικ. 6. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Το δώμα του πύργου κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Πρώτη οικοδομική φάση

Όπως μαρτυρούν οι δοκοθήκες που σώζονται στον βόρειο τοίχο του βόρειου ισογείου, στον δυτικό τοίχο του νότιου ισογείου καθώς και στον όροφο, στην πρώτη φάση, ο πύργος εσωτερικά διαρθρωνόταν με ξύλινα πατώματα και καλυπτόταν με κεραμοσκεπή στέγη. Εξωτερικά είχε πολυγωνικό σχήμα, εξάπλευρο ή επτάπλευρο. Η τοιχοποιία αυτής της φάσης είναι εμφανής μόνο στο εσωτερικό του πύργου και στη νοτιοδυτική γωνία του εξωτερικά, και συνίσταται από μεγάλους αργούς λίθους και παρεμβαλλόμενες οριζόντιες σειρές πλίνθων. Η στάθμη του περιδρόμου αυτής της φάσης διακρίνεται στον νότιο χώρο του ορόφου.

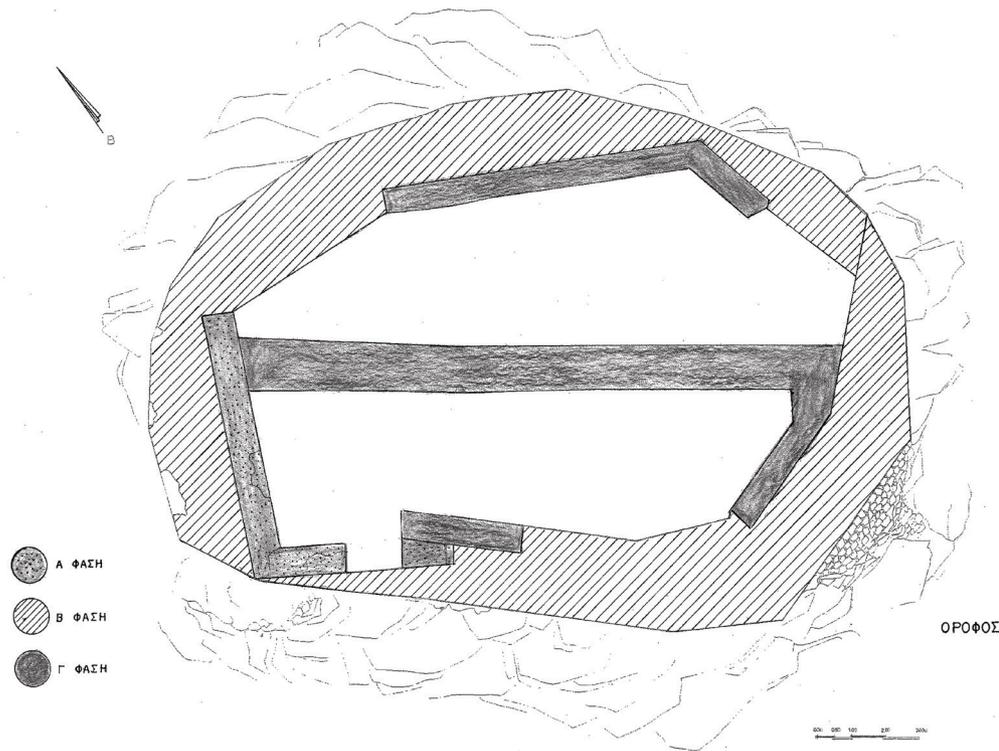
Στο νότιο ισόγειο σώζεται σε χαμηλό ύψος τοιχοποιία παράλληλη με τον μεσότοιχο που φέρει τους θόλους. Η τοιχοποιία αυτή οργάνωνε το εσωτερικό του πύργου στην πρώτη φάση του. Μέσω θύρας που ανοιγόταν στο πάχος της, επικοινωνούσαν οι χώροι του

ισογείου. Μπροστά στο άνοιγμά της αποκαλύφθηκε δάπεδο από ασβέστη. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν δύο αναλημματικά τοιχεία, τα οποία διαμόρφωναν επίπεδα, καθώς οι υψομετρικές διαφορές λόγω του βραχώδους εδάφους ήταν μεγάλες. Δύο ακόμη δάπεδα εντοπίστηκαν στο χαμηλότερο επίπεδο, κάτω από το κόκκινο στρώμα διάστρωσης, τα οποία ανήκουν επίσης στην πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου.

Στη δεξαμενή διατηρείται αποδιοργανωμένο τμήμα τοιχοποιίας, που εμφανίζεται εγγλωβισμένο και αποτιμημένο στη νότια όψη του μεσότοιχου που φέρει τους θόλους. Θεωρούμε ότι πρόκειται για υπόλειμμα βάσης κάποιας λιθόκτιστης κλίμακας επικοινωνίας του εσωτερικού χώρου. Δεν αποκλείεται η αποτιμημένη τοιχοποιία στον δυτικό τοίχο του νότιου χώρου του ορόφου να αποτελεί τμήμα της ίδιας κλίμακας, που έφτανε έως το δώμα και καταργήθηκε με την κατασκευή των θόλων.

Όπως προκύπτει από το στρώμα καύσης που

Εικ. 9. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Οι τρεις οικοδομικές φάσεις του ορόφου.

εντοπίστηκε πάνω στον φυσικό βράχο και στους δύο χώρους του ισογείου (Εικ. 2), η πρώτη οικοδομική φάση του πύργου καταστράφηκε από φωτιά.

Δεύτερη οικοδομική φάση

Μετά την καταστροφή της πρώτης φάσης, ο χώρος εξυγιάνθηκε και έγινε διάστρωση με κόκκινο χώμα¹⁵,

¹⁵ Σύμφωνα με τη γεωλόγο Β. Αλομόνου, πρόκειται για χώμα που προέρχεται από αμμωνιοφόρους ασβεστόλιθους κόκκινου χρώματος ή πετρώματα βωξίτη, τα οποία απαντούν στη βορειοδυτική Χίο, σε περιοχές γύρω από την πόλη αλλά και στο νότιο τμήμα του νησιού. Οι ντόπιοι το ονομάζουν πυρόλιθο. Στα χωριά χρησιμοποιούσαν το κοκκινόχωμα στην κατασκευή της αστρακιάς, ενός δαπέδου με υγρομονωτικές ιδιότητες, με το οποίο επικάλυπταν και τους θόλους. Βάσει των συμφωνητικών για την κατασκευή πύργων στους οικισμούς των Φυτών, του Χαλκειούς και στην περιοχή των Αρμολίων, τα δάπεδά τους έπρεπε να είναι κατασκευασμένα από αστρακιά [Smith, *Architecture*, ό.π. (υποσημ. 14), 112]. Τη διάστρωση με κοκκινόχωμα την έχουμε συναντήσει σε τουλάχιστον άλλες δύο ανασκαφές:

αναμειγμένο με τα υλικά εκκαθάρισης της προηγούμενης οικοδομικής φάσης, όπως όστρακα αγγείων, κεραμίδες και πλήθος καρφιών, προκειμένου να διαμορφωθεί το δάπεδο του νέου κτηρίου. Τα καρφιά και οι κεραμίδες αυτού του στρώματος επιβεβαιώνουν ότι το κτήριο της προηγούμενης φάσης ήταν κεραμοσκεπές και είχε ξύλινα πατώματα. Μετά τη διάστρωση, προχώρησε η οικοδόμηση της δεύτερης φάσης. Εξωτερικά ο πύργος συμπληρώθηκε και απέκτησε το δεκαεξάπλευρο σχήμα που έχει και σήμερα, με τοιχοποιία από σχεδόν ορθογωνισμένους ημιλαξευτούς λίθους και κομμάτια πλίνθων (Εικ. 1). Πιθανότατα τότε συμπληρώθηκε και η εσωτερική βορειοανατολική γωνία του

στην ανασκαφή του οικοπέδου Καλλέργη στην πόλη Χίου, όπου ο χώρος είναι ιδιαίτερα υγρός, και στην ανασκαφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Σεληνάρι της Καλαμωτής, του οποίου η αψίδα του ιερού και το εξωράχιο του θόλου, επειδή εφάπτονται με ανοικτό αγωγό ομβρίων, πληρούνται με κόκκινο χώμα.

βόρειου ισογείου, που παραπέμπει σε σχεδόν ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα¹⁶. Και στη δεύτερη φάση ο πύργος στεγαζόταν με κεραμοσκεπή στέγη που καταστράφηκε από φωτιά, όπως μαρτυρούν τα καμένα δοκάρια που εντοπίστηκαν πάνω στο κόκκινο δάπεδο, στο βόρειο και νότιο ισόγειο, και που προφανώς προέρχονταν και πάλι από τα εσωτερικά πατάκια. Η είσοδος ήταν στη δυτική πλευρά, όπως αποδεικνύουν οι αμπάρρες στις παρειές του ανοίγματος.

Τρίτη οικοδομική φάση

Βασικό στοιχείο για τη διάρθρωση του εσωτερικού, στη συγκεκριμένη φάση, αποτελεί η κατασκευή του μεσότοιχου που φέρει τους θόλους και οργανώνει το εσωτερικό του πύργου –σε ισόγειο και όροφο– σε δύο επιμήκεις χώρους. Τόσο ο μεσότοιχος όσο και η νότια εσωτερική τοιχοποιία του νότιου ισογείου έχουν θεμελιωθεί επάνω στο κόκκινο στρώμα και επάνω από το δεύτερο στρώμα καύσης. Ο μεσότοιχος επέτρεπε την ισομερή κατανομή των φορτίων των επικείμενων θόλων, γι' αυτό και παράλληλα με την κατασκευή του θα πρέπει να καταργήθηκε και να ισοπεδώθηκε ο μεσότοιχος της προηγούμενης φάσης. Το υπόλοιπο της «κλίμακας» ενσωματώθηκε στον νέο μεσότοιχο και αποτιμήθηκε από τον δυτικό τοίχο του νότιου χώρου του ορόφου. Η είσοδος του πύργου σε αυτήν τη φάση μεταφέρθηκε στη νότια πλευρά και η δυτική σφραγίστηκε. Στους χώρους του ισογείου δημιουργήθηκαν δάπεδα από ασβέστη και πέτρες. Τότε πιθανόν κατασκευάστηκε στο βόρειο ισόγειο η μεσαία τοιχοποιία ως αναλημματικό τοίχιο, λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών της νότιας από τη βόρεια πλευρά του. Τμήμα της τοιχοποιίας αυτής είχε θεμελιωθεί επάνω σε αποθηκευτικό αγγείο, το οποίο βρισκόταν μέσα στο κόκκινο στρώμα-δάπεδο της δεύτερης φάσης, επιβεβαίωση ότι, στη δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου, ο βόρειος ισόγειος χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθηκευτικός.

¹⁶ Η τοιχοποιία παραπέμπει στα χαμηλότερα τμήματα του αρχικού προτειχίσματος του κάστρου της Χίου, εκατέρωθεν της Porta Maggiore, τα οποία καλύφθηκαν από την κατασκευή της σκάπας. Για την εξέλιξη του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης στη Χίο, βλ. Α. Μισαηλίδου, «Η εξέλιξη του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης στη Χίο», ΔΧΑΕ ΛΕ' (2014), 43-64.

Χρονολόγηση

Από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής προκύπτει ότι οι οικοδομικές φάσεις του πύργου δεν έχουν μεγάλη χρονική διαφορά μεταξύ τους. Ενδεικτικό είναι το επιφανειακό στρώμα του νότιου ισόγειου χώρου που συνδέεται με την κατασκευή της τρίτης φάσης του πύργου. Σε αυτό εντοπίστηκαν νομίσματα της εποχής της γενουατοκρατίας από το 1310 έως και το τρίτο τέταρτο του 15ου αιώνα. Η κεραμική γενικά μπορεί να ενταχθεί στο χρονικό διάστημα από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα. Συσχετίζοντας τα κινητά ευρήματα με το ιστορικό κοινωνικό πλαίσιο και την αλληλουχία οικοδομικών φάσεων, όπως παρουσιάστηκαν, καταλήγουμε στην παρακάτω χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων.

Πρώτη φάση

Η πρώτη οικοδομική φάση του πύργου ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο, πριν από το 1346. Η ύπαρξη του ναού του Αγίου Δημητρίου με τοιχογραφίες της παλαιολογίας περιόδου (13ος-15ος αιώνες) ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για μία ακόμη θέση, όπου κάποιος γαιοκτήμονας της ύστερης βυζαντινής περιόδου κατασκεύασε τον πύργο του και την εκκλησία, που απαραίτητως συνυπήρχαν¹⁷. Το κτήριο αυτής της φάσης καταστράφηκε από φωτιά.

Δεύτερη φάση

Η κατασκευή της δεύτερης φάσης θα μπορούσε να συσχετιστεί με την εγκατάσταση του *castellanus* που όρισαν οι Γενοβέζοι, άρα μετά το 1346 και πριν από το 1381, οπότε αναφέρεται ως έδρα του. Επιπλέον όμως, η επένδυση της τοιχοδομίας περιμετρικά και η ομοιοτήτά της με το προτείχισμα του κάστρου της Χίου μάς οδηγούν σε μια χρονολόγηση από τα μέσα του 14ου αιώνα και μετά¹⁸.

¹⁷ Παρόμοιες περιπτώσεις έχουμε από την Παναγία Κοθήνα των Κορδάτων, την Παναγία Σικελιά των Ζυβών, την Παναγία του Έσω Κήπου κ.ά.

¹⁸ Σ. Μαμαλούκος, «Οι οχυρώσεις του Κάστρου της Χίου από τον 7ο ως τον 19ο αιώνα στα πλαίσια της εξέλιξης της οχυρωματικής τέχνης στην περιοχή του Αιγαίου», *Η οχυρωματική*

Τρίτη φάση

Η τρίτη φάση του πύργου, η εικόνα δηλαδή που αντι-κρίζουμε σήμερα, μπορεί να συνδεθεί με τον προγραμματισμό των Γενοβέζων για την κατασκευή περισσότερων οχυρών στο νησί τον 15ο-16ο αιώνα. Ακόμη και ο τεράστιος όγκος επιχώσεων του βόρειου ισόγειου χώρου πιθανότατα έγινε βάσει προγραμματισμού για την ενίσχυση της βάσης αυτής της πλευράς, που ήταν πιο ευπρόσβλητη, γεγονός που μπορεί και πάλι να συνδεθεί με τις αλλαγές που είχαν επέλθει στο αμυντικό σύστημα, συνεπεία της αλλαγής των όπλων κατά τον 15ο αιώνα¹⁹.

Πιο συγκεκριμένα, η χρονολόγηση των φάσεων του πύργου συμπίπτει σε γενικές γραμμές και με τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο νησί. Σύμφωνα με τους A. Smith και P. Argenti²⁰, υπό την απειλή Βενετών το 1431-1432 και Τούρκων στις αρχές του 16ου αιώνα, οι Γενοβέζοι άρχισαν να κατασκευάζουν πύργους σε διάφορα χωριά και στο πλαίσιο αυτό εντάσσουν την κατασκευή του πύργου των Δωτίων, του Πυργίου και του Πιτυούς, αλλά και οχυρωματικών έργων στη θέση Τα Μάρκου, στη Βολισσό και στα Αρμόλια. Οι πύργοι των Δωτίων και του Πυργίου στεγάζονταν με ημικυλινδρικούς θόλους στα ισόγεια και με σταυροθόλια στους ορόφους. Ο πύργος του Πιτυούς, τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο, στεγάζεται με ημικυλινδρικούς θόλους, που αποτελεί πιο ισχυρή κατασκευή αλλά και πιο δαπανηρή, γι' αυτό και, σύμφωνα με τον Smith, δεν χρησιμοποιήθηκε στους δύο προαναφερθέντες πύργους που ήταν μεγαλύτεροι.

Εκτός από τα ανωτέρω οχυρά, την πρώτη εικοσαετία του 16ου αιώνα, βάσει συμφωνητικών κατασκευής

που διασώθηκαν στα Αρχεία της Γένοβας²¹, κατασκευάστηκαν πύργοι στην Πιραμά, στα Φυτά, στο Χαλκειός, στα Αρμόλια κ.α. Έχει ενδιαφέρον ότι τα συμφωνητικά, εκτός από το είδος της στέγασης των χώρων, προέβλεπαν ακόμη και το δάπεδο που θα έπρεπε να κατασκευαστεί από αστρακιά ή τους γωνιόλιθους που θα έπρεπε να τοποθετηθούν εξωτερικά. Το γεγονός ότι στην εξωτερική όψη του πύργου του Πιτυούς, που ανάγεται στην δεύτερη κατασκευαστική φάση, δεν έχουν χρησιμοποιηθεί γωνιόλιθοι, οι οποίοι γίνονται κανόνας από τις αρχές του 15ου αιώνα, συνηγορεί ότι η δεύτερη κατασκευαστική φάση του οχυρού ορθά χρονολογείται μέσα στον 14ο αιώνα. Αντίστοιχα, οι τροποποιήσεις που υπέστη ο πύργος στην τελευταία οικοδομική φάση του με τις θολοκατασκευές και την ενίσχυση της βάσης του συμπίπτουν με μια οψιμότερη χρονολόγηση στα τέλη του 15ου – αρχές του 16ου αιώνα.

Κινητά ευρήματα

Η μελέτη των κινητών ευρημάτων από τις διερευνητικές τομές έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, διότι προέρχονται από κλειστά ανασκαφικά στρώματα, τα οποία ήταν ανέπαφα και αδιατάρακτα λόγω της δυσκολίας πρόσβασης στους χώρους που πληρούσαν, και των οποίων η, έστω συνοπτική εδώ, παρουσίασή τους θα συμβάλει σε μια κατά το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση του οχυρού και της χρήσης του²². Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν πάρα πολλά αντικείμενα καθημερινής αλλά και στρατιωτικής χρήσης. Από αυτά αποκομίζουμε πληροφορίες για τον τρόπο διαβίωσης των ενοίκων του πύργου στην καθημερινότητά τους.

Όπως προαναφέρθηκε, η κεραμική των δύο ισόγειων χώρων και του δώματος του πύργου χρονολογείται από τον 14ο έως και τον πρώιμο 16ο αιώνα. Εντοπίστηκε πλήθος αβαφών οστράκων από αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως σταμινιά και κανάτια, αλλά και μεγαλύτερου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία, όπως πιθάρια, από τα οποία σώθηκαν και αρκετά πώματα με οπές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει πώμα πίθου

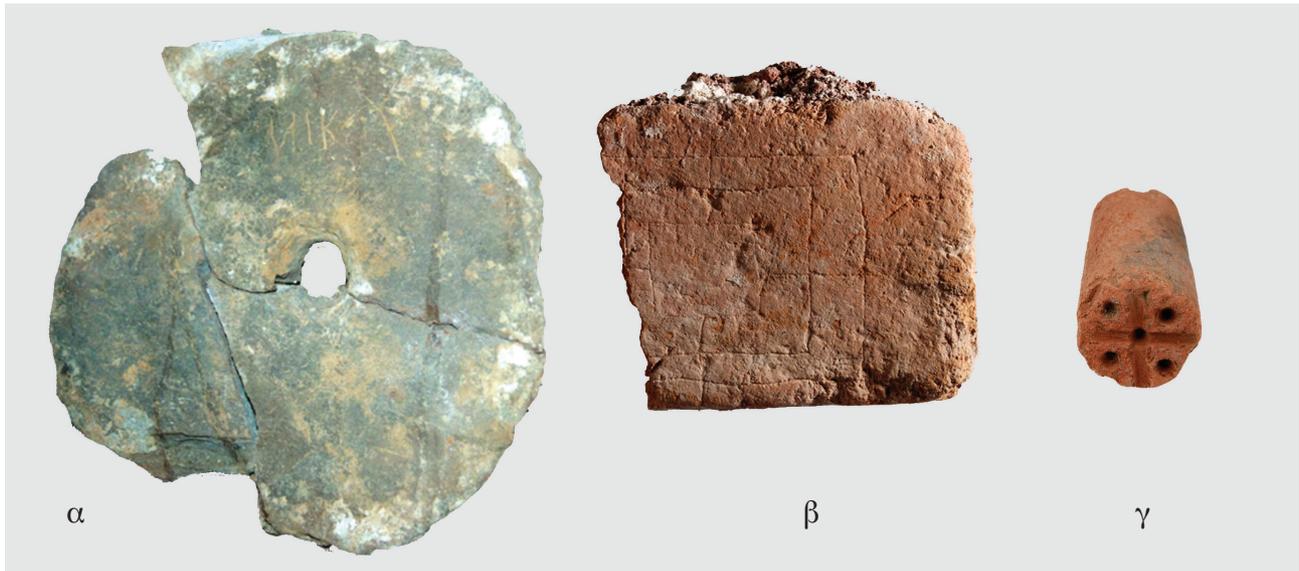
αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός του Αναβάτου Χίου (Πρακτικά), Χίος 2012, 299-312.

¹⁹ Δ. Αθανασούλης, «Η Ενετοκρατία στα Ιόνια, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Η οργάνωση των κτήσεων και η πολεοδομική τους συγκρότηση. Η νέα οχυρωματική τεχνολογία και η εφαρμογή της στα ενετικά κάστρα του ελλαδικού χώρου», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες*, ό.π. (υποσημ. 12), 35-44. Çurčić, «Architecture in the Age of Insecurity», ό.π. (υποσημ. 11), 30-32. S. Toy, *Castles, their construction and history*, Νέα Υόρκη ²1985, 141-143.

²⁰ Smith, *Architecture*, ό.π. (υποσημ. 14), 117-120. Argenti, *Occupation*, ό.π. (υποσημ. 6), 147, 273, 562.

²¹ Smith, ό.π. *Architecture*, ό.π. (υποσημ. 14), 111-113.

²² Τα κινητά ευρήματα θα αποτελέσουν αντικείμενο εκτενέστερης, ξεχωριστής δημοσίευσης.

Εικ. 10. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ανασκαφικά ευρήματα: (α) πώμα πίθου (β) πλίνθος παιχνιδι (γ) πήλινη σφραγίδα.

με οπή, από σκούρο γκριζο αργιλικό σχιστόλιθο. Το πώμα εντοπίστηκε στο κόκκινο στρώμα διάστρωσης του δαπέδου της δεύτερης φάσης στον βόρειο ισόγειο χώρο και φέρει χαραγμένα τα γράμματα *NIKA* (;) ως ευχή ή ίσως ως παρότρυνση προς τους πολεμιστές που διαβιούσαν στον πύργο (Εικ. 10). Στις τομές εντοπίστηκαν πολλά όστρακα αγγείων από κούπες και πινάκια, πολλά από τα οποία συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν. Τα πλέον χαρακτηριστικά είναι οι κωδωνόσχημες μονόχρωμες με κιτρινίζουσα εφύαλωση κούπες του 13ου-14ου αιώνα²³ (Εικ. 11). Παράλληλα, εντοπίστηκαν αρκετά όστρακα με εγχάρακτο διάκοσμο, λιγότερα με επιτεδόγλυφη τεχνική και γενικά όστρακα αγγείων που ακολουθούν τις τεχνικές της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του 14ου αιώνα (Εικ. 11γ, δ). Το πιο ενδιαφέρον σε σχέση με τα κεραμικά που βρέθηκαν, είναι όστρακα αγγείων εισηγημένων από κέντρα της Δύσης²⁴ (Εικ. 11β), κυρίως από την κεντρική και

νότια Ιταλία, και την Ισπανία, ως επί το πλείστον την περιοχή της Βαλένθια. Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται από τα τέλη του 14ου αιώνα έως και τον πρώιμο 16ο αιώνα και αποδεικνύουν τις εμπορικές σχέσεις της Χίου με τις συγκεκριμένες περιοχές κατά την περίοδο της γενοατοκρατίας (1346-1566).

Στον πύργο εντοπίστηκαν 24 νομίσματα, σε πολύ καλή κατάσταση, όλα στο επιφανειακό στρώμα του νότιου χώρου του ισόγειου, και χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 14ου έως και τον πρώιμο 15ο αιώνα (Εικ. 12). Πέντε από τα νομίσματα είναι ασημένια και 19 από κράμα χαλκού και αργύρου. Τα ασημένια είναι χιακές κοπές. Ένα νόμισμα (N1126, Εικ. 12α) ανήκει στον τύπο των «βασιλικών» και χρονολογείται στο διάστημα μεταξύ 1317-1328, οπότε η Χίος βρισκόταν υπό την κατοχή της οικογένειας των Zaccaria²⁵. Τα υπόλοιπα ασημένια (N1127, N1128 – Εικ. 12β, N1134 Εικ. 12γ και N1135) είναι κεράτια, που χρησιμοποιούνταν τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική

²³ Εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων από τη Θράκη. Απόπειρα ανάγνωσης ανασκαφικών ευρημάτων (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ν. Ζήκος, Θεσσαλονίκη 2007, αριθ. κατ. και εικ. 157, 161 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή). Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη. Συλλογή Γεωργίου Τσολοξίδη (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2001, αριθ. κατ. και εικ. 430 (Ι. Μότσιανος).

²⁴ Α. Γιαγκάκη, Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι

Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.), Αθήνα 2012, 95-97. C. Hess, *Italian Ceramics. Catalogue of the J. Paul Getty Museum Collection*, Los Angeles 2002, 36-44.

²⁵ Π. Βαλάκου, «Νομίσματα των Zaccaria (1304-1329) στη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου της Χίου», *Νομισματικά Χρονικά* 30 (2012), 45-69.

Εικ. 11. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ανασκαφικά ευρήματα, αγγεία: (α) κούπα (β) κούπα (γ) κούπα (δ) πινάκιο.

Εικ. 12. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ανασκαφικά ευρήματα, νομίσματα: (α) βασιλικό (β) κεράτιο (γ) κεράτιο (δ) δηνάριο (ε) δηνάριο τορνέσιο.

αγορά. Δύο από αυτά απεικονίζουν προτομή του δόγη και σταυρό, και άλλα δύο κάστρο με τρεις πύργους και σταυρό στον οπισθότυπο, και χρονολογούνται στα 1348-1373 και 1373-1381 αντίστοιχα²⁶. Τα κεράτια αποτελούσαν νομισματική μονάδα προς χρήση τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική αγορά.

Τα περισσότερα νομίσματα που εντοπίστηκαν στον νότιο χώρο του ισογείου, ανήκουν στον τύπο του δηναρίου τορνεσίου (Εικ. 12δ, ε), ένα χάλκινο νόμισμα με χαμηλή περιεκτικότητα σε ασήμι, που το χρησιμοποιούσαν στις καθημερινές συναλλαγές από τα τέλη του 13ου αιώνα στις λατινικές ηγεμονίες της Ελλάδας και της Ανατολής. Οκτώ από τα τορνεσία που βρέθηκαν, αποτελούν χιακές κοπές και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα²⁷, στα τέλη του 15ου και στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Τα υπόλοιπα, που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα, προέρχονται από την Αγκώνα και άλλες περιοχές της Ιταλίας.

Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα είναι τμήμα πλίνθου με εγχάρακτο άβακα επιτραπέζιου παιχνιδιού (Εικ. 10β). Στη μία επιφάνεια της πλίνθου σχηματίζονται τρία ομόθετα εγχάρακτα τετράγωνα, με μία κάθετη γραμμή να τέμνει το μέσον τής κάθε μίας από τις πλευρές των τετραγώνων. Το ίδιο παιχνίδι, γνωστό και ως *εννεάδα*, έχει εντοπιστεί αρκετές φορές τα τελευταία χρόνια και μάλλον δεν είναι συμπτωματικό ότι βρίσκεται σε περιοχές που τέλεσαν υπό λατινική κατοχή. Το παιχνίδι γνώριζε μεγάλη διάδοση στη Δύση, γιατί οι Δυτικοί αρέσκονταν σε παιχνίδια στρατηγικής, γι' αυτό και δεν είναι περίεργο που βρέθηκε σε ένα οχυρωματικό έργο όπως ο πύργος. Απ' την άλλη, όπως μας πληροφορεί ο Αργέντης²⁸, τα τυχερά παιχνίδια ήταν μέρος της κουλτούρας των Δυτικών και από τη φορολόγησή τους το κράτος αποκόμιζε μεγάλα κέρδη. Το ίδιο παιχνίδι με αυτό του Πιτυούς έχει αποτυπωθεί σε απότμημα κεραμίδας που εντοπίστηκε σε σωστική ανασκαφή στη Ρόδο²⁹, σε λίθινη πλάκα από

σωστική ανασκαφή στην περιοχή της Κορίνθου, όπου και εκεί εντοπίστηκαν οχυρωματικά έργα (τείχος και πύργος)³⁰, σε πήλινη πλάκα που είχε εντοπιστεί κοντά σε πύργο της φραγκοκρατίας στην Άσκη Βοιωτίας (13ος αιώνας)³¹, σε μία πλάκα από τη Γλαρέντζα³² κ.α.

Στο νότιο ισόγειο, στο ίδιο στρώμα με τα νομίσματα βρέθηκε πήλινη σφραγίδα με ελαφρά κωνικό στέλεχος που δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για σφραγίδα άρτου ή για κάποια επικυρωτική σφραγίδα. Το σφράγισμα αποτελείται από ισοσκελή σταυρό με τέσσερα δισκάρια ανάμεσα στις κεραίες του και ένα στη συμβολή τους (Εικ. 10γ). Αν και πρόκειται για διαχρονικό μοτίβο³³, με βάση τα νομίσματα που εντοπίστηκαν στο ίδιο στρώμα θα μπορούσε και η σφραγίδα να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 14ου με αρχές του 15ου αιώνα.

Δεν θα μπορούσαν, βέβαια, να λείπουν αντικείμενα όπως φυλακτά και κοσμήματα. Έτσι, εντοπίστηκε μία μικρή σιδερένια πόρπη, δύο χάλκινα δακτυλίδια και ένας μικρός υάλινος σταυρός-εγκόλπιο (Εικ. 13γ). Το ένα δακτυλίδι σώζεται ακέραιο και φέρει στη σφενδόνη του διπλή χάραξη (Εικ. 13α). Στο δεύτερο σώζεται κατά τα δύο τρίτα η σφενδόνη και ο δακτύλιος (Εικ. 13β). Η σφενδόνη κοσμεύεται με σταυροειδές μοτίβο που φέρει στικτούς κύκλους στα άκρα των κεραιών και στα μεταξύ τους διάχωρα³⁴. Αν και σ' αυτές

²⁶ Π. Βαλάκου, «Νομίσματα της Γενοατοκρατίας στη Χίο (1346-1566). Η συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου», *Όβολός 9* (2010), 109-118.

²⁷ Ο.π., 115.

²⁸ Argentis, *Occupation*, ό.π. (υποσημ. 6), I, 435.

²⁹ Κ. Σαραντίδης, «Πήλινο επιτραπέζιο παιχνίδι από την πόλη της Ρόδου», Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Σοφία ἄδολος. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου*, Ρόδος 2014, 359-367.

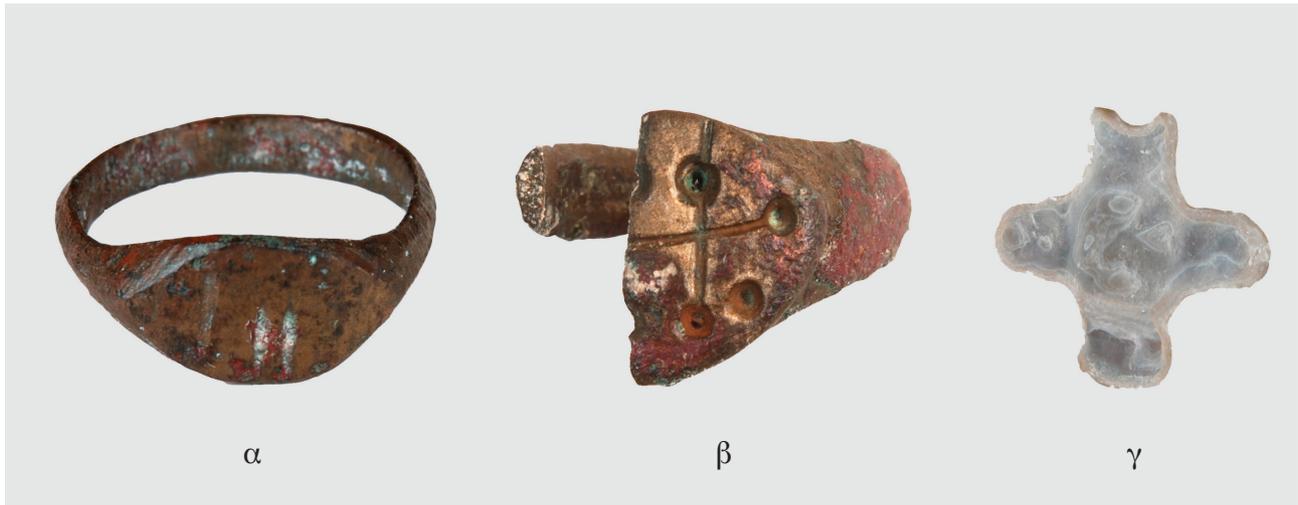
³⁰ Κ. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου, «Νομός Κορινθίας, Οικόπεδο Τζαναβάρα», *ΑΔ 53* (1998) [2004], Β1 Χρονικά, 313-314, πίν. 130γ.

³¹ Βλ. πήλινη πλάκα παιχνιδιού στο *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Ώρες Βυζαντίου - Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο* (κατάλογος έκθεσης), Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή (επιστ. επιμ.), Αθήνα 2002, αριθ. και εικ. 234 (Χ. Κοιλάκου).

³² Δ. Αθανασούλης, *Γλαρέντζα*, Αθήνα 2005, 54.

³³ Πανομοιότυπο σφράγισμα σε σφραγίδα από τη Θάσο, βλ. Σ. Δαδάκη - C. Giras, «Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου. Βυζαντινοί Χρόνοι», *ΑΕΜΘ 5* (1991), 386, 394, εικ. 6β. Σμ. Αρβανίτη, «Πήλινη σφραγίδα άρτου», Ε. Δωρή - Π. Βελισσαρίου - Μ. Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Ανδρου* [= *Ανδριακά Χρονικά 34* (2003)], 184-187, εικ. 96. Ε. Χαλκιά - Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Παιανία οικόπεδο Σταματίου», *ΑΔ 46* (1991) [0000], Β1 Χρονικά, 85, πίν. 50β. Σ. Δουκατά, «Ευρήματα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου στην Παληοχώρα Μαρώνειας», *ΑΕΜΘ 5* (1991), 506, εικ. 12.

³⁴ *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (υποσημ. 31), αριθ. και εικ. 612-614 (Α. Ντίνα) και αριθ. και εικ. 778 (Φ. Κεφαλλονίτου).

Εικ. 13. Χίος, Πιτύος. Ο πύργος. Ανασκαφικά ευρήματα (α) δακτυλίδι (β) δακτυλίδι (γ) σταυρός-εγκόλπιο.

τις περιπτώσεις πρόκειται για τύπους διαχρονικούς, ο εντοπισμός τους στο ίδιο στρώμα με τα νομίσματα του δεύτερου μισού του 14ου με αρχές του 15ου αιώνα οδηγούν στη χρονολόγηση και αυτών των αντικειμένων στην ίδια περίοδο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι σιδερένιες αιχμές από βέλη, που εντοπίστηκαν στο κόκκινο στρώμα που αποτέλεσε το δάπεδο της δεύτερης φάσης και περιείχε κατά κάποιο τρόπο τα προϊόντα της εκκαθάρισης της πρώτης φάσης, πριν από την αλλαγή του αμυντικού συστήματος λόγω της χρήσης των πυροβόλων όπλων, οπότε τότε χρησιμοποιούνταν ακόμη τα βέλη³⁵. Στο ίδιο στρώμα, ανάμεσα στα άλλα αντικείμενα που εντοπίστηκαν, ήταν και πέντε μεταλλικές γραφίδες με επίπεδη τη μία άκρη και αιχμηρή την άλλη³⁶, αλλά και ιατρικές λαβίδες, προφανώς για να παρέχονται οι πρώτες βοήθειες στους τραυματίες.

Αξιοπρόσεκτος, τέλος, είναι ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών διάφορων μεγεθών –περίπου 500–, που βρέθηκαν σε όλους τους ανασκαμμένους χώρους. Τα τελευταία σχετίζονται με τη διάθρωση του εσωτερικού

του πύργου κατά τις δύο πρώτες φάσεις του με ξύλινα δάπεδα.

Συνδυάζοντας τα κινητά ευρήματα με τα ιστορικά δεδομένα, θα επιχειρήσουμε να εντάξουμε τον πύργο και την καθημερινότητα των ενοίκων του στο κοινωνικό, οικονομικό και στρατιωτικό πλαίσιο της εποχής, όταν το οχυρό είχε στρατηγικό ρόλο στην ευρύτερη περιοχή.

Για τους οικισμούς της νότιας Χίου είναι γνωστό ότι οργανώθηκαν σε καστροχώρια, προκειμένου να προστατευτεί η ρητίνη που παρήγαγε ο μαστιχοφόρος σκίνος (*pistacia lentiscus* var. *Chia*), η μαστίχα. Κάτι που δεν είναι ευρύτερα γνωστό, είναι ότι και στην περίπτωση του Πιτυούς ο λόγος της οχύρωσης ήταν μία άλλη ρητίνη, το μονοπώλιο της οποίας είχαν οι Γενουάτες μέσω της εμπορικής εταιρίας της Μαόνα. Πρόκειται για τη ρητίνη που βγαίνει από την τσικουδιά (*pistacia terebinthus*), την τερεβινθίνη. Η τερεβινθίνη της Χίου φαίνεται ότι ήταν πολύ γνωστή και αποτελούσε προϊόν εμπορεύσιμο ήδη από την αρχαϊκή εποχή³⁷. Ήταν, λοιπόν, γνωστές οι ιδιότητες της

³⁵ Πρβλ. Ν. Κοντογιάννης, «Αιχμές βελών», Δωρή – Βελισσαρίου – Μιχαηλίδης, «Κάτω Κάστρο», ό.π. (υποσημ. 33), 183-184, εικ. 95.

³⁶ Βλ. χάλκινη γραφίδα στο *Το Βυζάντιο ως οικουμένη*. Ώρες Βυζαντίου (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Τζ. Αλμπάνη, Αθήνα 2001, αριθ. και εικ. 105 (Π. Κασίμη). *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (υποσημ. 31), αριθ. και εικ. 668 (Ε. Μαρκή).

³⁷ Κατά την αρχαιότητα ήταν γνωστή η εκμετάλλευση τόσο του λαδιού όσο και της ρητίνης της τσικουδιάς. Ο Ε. Γιαλούρης αναφέρει ότι από τους αρχαίους χρόνους οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν την τερεβινθίνη για την ταρίχευση των νεκρών και τη στεγανοποίηση των φερέτρων, βλ. Ε. Yalouris, *The Archaeology*

ρητίνης ήδη από την αρχαιότητα και για τον λόγο αυτό προφανώς το εμπορικό δαυμόνιο των Γενουατών οργάνωσε και συστηματοποίησε τόσο την παραγωγή όσο και το εμπόριό της. Σύμφωνα με τον Αργέντη, στο Πιτύος υπήρχε το μεγαλύτερο εργαστήριο παραγωγής πίσσας από τη διεργασία της τερεβινθίνης, που αποτελούνταν από 22 εργάτες³⁸. Η σπουδαιότητα της ρητίνης έγκειτο στο ότι λόγω των υδρομονωτικών ιδιοτήτων της χρησιμοποιούσαν την πίσσα που παρήγαγαν από αυτήν, στην κατασκευή πλοίων και με αυτήν επάλειφαν τα βρεχόμενα τμήματά τους³⁹. Για τον ίδιο λόγο αλλά και για την υδρομόνωση των στεγών το προϊόν εξαγόταν και στην Ιταλία⁴⁰. Αργότερα φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν και το λάδι της για βαφές κ.λπ.

and Early History of Chios (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Oxford 1976, 16-18 σημ. 37-41. Βλ. και Μερούσης, *Χίος*, ό.π. (υποσημ. 10), 37.

³⁸ Argentis, *Occupation*, ό.π. (υποσημ. 6), I, 490-491. Ένα ακόμη υπήρχε στα Αυγώνυμα με 13 και ένα τρίτο στο Limeri μόλις με επτά.

³⁹ Το πόσο σημαντικό ήταν το προϊόν για την οικονομία του νησιού προκύπτει από το ότι οι κατασκευαστές του εξαιρούνταν από όλους τους προσωπικούς φόρους, από σεβασμό προς το προϊόν τους. Οι εργάτες του Πιτύος υποχρεώνονταν να ασχολούνται με τη συλλογή της πίσσας οκτώ μήνες τον χρόνο, από την 1η Μαρτίου έως την 1η Νοεμβρίου. Η πίσσα έπρεπε κάθε εβδομάδα να παραδίδεται κάτω στην πόλη, εκτός εάν δεν το επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες ή εάν υπήρχε πρόβλημα υγείας. Επίσης, δεν επιτρεπόταν να πουλιέται σε κανέναν εκτός από τον εξουσιοδοτημένο από τη Μαόνα συλλογέα, που είχε το μονοπώλιο, και κανένας δεν έπρεπε να την αγοράζει εκτός από αυτόν. Εάν διαπιστωνόταν λαθρεμπορία, υπήρχε χρηματικό πρόστιμο τόσο στον πωλητή όσο και στον αγοραστή, σε κεράρια και για κάθε άλλη παράβαση σε δηνάγια.

⁴⁰ Εκτός από την τερεβινθίνη, που χρησιμοποιούνταν ως υδρομονωτικό υλικό, στην ανασκαφή του πύργου του Πιτύος συναντήσαμε για πρώτη φορά δύο ακόμη φυσικά μονωτικά υλικά, που χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή. Το ένα είναι το κόκκινο χώμα για την κατασκευή της αστρακιάς και το άλλο ο γκρίζος αργιλικός σχιστόλιθος που εντοπίστηκε σποραδικά στην επίκωση του εσωτερικού χώρου του πύργου (από τον οποίο έχει φτιαχτεί και το πώμα πίθου που επίσης εντοπίστηκε). Ο ρόλος του συγκεκριμένου σχιστολίθου δεν ήταν γνωστός, μέχρι που τον συναντήσαμε σε κατάρρευση θόλου της εποχής της γενονατοκρατίας στο Κάστρο της Χίου. Εκεί είχε τοποθετηθεί μεταξύ του συνδετικού κονιάματος των πλίνθων που συνιστούσαν τους θόλους, και πλέον αποδείχθηκε ότι τον χρησιμοποιούσαν για τις υδρομονωτικές του ιδιότητες.

Από όσα προαναφέρθηκαν για τον ρόλο του Πιτύου στην περίοδο της γενονατοκρατίας, αποδεικνύεται ότι ο πύργος λόγω της γεωγραφικής του θέσης είχε σημαντικό στρατιωτικό ρόλο αλλά και ρόλο στη διαφύλαξη της αγροτικής παραγωγής, που είχε μονοπωλιακό χαρακτήρα. Ο πύργος επόπτευε τόσο στρατιωτικές όσο και αγροτικές θέσεις. Οι παραγωγοί πίσσας στο Πιτύος⁴¹ θα έπρεπε να έχουν στην υπηρεσία τους δύο φύλακες που θα επόπτευαν από τον «μεγάλο πύργο-παρατηρητήριο», ο οποίος, αν και δεν αναφέρεται ρητά, λογικά είναι ο σωζόμενος πύργος του οικισμού.

Ο διττός ρόλος του Πιτύου ήταν προφανώς ο λόγος που ορίστηκε ως έδρα του *castellanus*. Οι *castellani*, όπως και άλλοι αξιωματούχοι, ήταν Γενοβέζοι μισθοφόροι με ενιαύσια θητεία και για κάποιες περιόδους λίγο μεγαλύτερη του ενός έτους. Είναι πιθανό στη διάρκεια της θητείας τους να διαβιούσαν μέσα στα οχυρά, τα οποία έπρεπε να προστατεύσουν και να συντηρούν οι ίδιοι⁴². Στον ίδιο χώρο λογικά θα έμεναν κάποιοι μισθοφόροι στρατιώτες τους και το προσωπικό τους.

Είναι ενδιαφέρον ότι πουθενά δεν γίνεται λόγος για το αν το αξίωμα του *castellanus* ήταν προαπαιτούμενη η στρατιωτική εκπαίδευση, γι' αυτό δεν αποκλείεται αυτοί να ήταν απλώς έμποροι. Οι ίδιοι έπρεπε να βοηθούν και τους *missarius*-εισπράκτορες, εάν αντιμετώπιζαν προβλήματα με τη συλλογή των φόρων. Οι *castellani* είχαν το δικαίωμα να κάνουν εμπόριο, αλλά το 1402, επειδή υπερέβησαν τους ηθικούς κανόνες και εκμεταλλεύτηκαν τη θέση τους και το προνόμιό τους, τους απαγορεύτηκε να πουλάνε ορισμένα προϊόντα στους μισθοφόρους τους⁴³. Μπορούσαν όμως να εισάγουν και να πουλούν κάποια προϊόντα συγκεκριμένα για ίδια χρήση. Επίσης, μπορούσαν να έχουν στην υπηρεσία τους δύο ικανούς και έμπιστους υπηρέτες και έναν μάγειρα για βοηθούς.

Για όλους τους παραπάνω λόγους το οχυρό στο οποίο διαβιούσαν, έπρεπε να έχει αυτάρκεια και να παρέχει τα μέσα που θα έκαναν ευκολότερη την καθημερινότητά τους. Γι' αυτό υπήρχε μία δεξαμενή που κάλυπτε τις ανάγκες σε νερό, αποθήκες για τις ανάγκες σε τροφή, λάδι ή και κρασί, όπως μαρτυρούν οι

⁴¹ Argentis, *Occupation*, ό.π. (υποσημ. 6), 491.

⁴² Ό.π., 394.

⁴³ Ό.π., 157-158, 391, 396.

οπές στα πώματα κάλυψης των πιθαριών. Κάθε αντικείμενο που εντοπίστηκε είναι μια ευκαιρία να πλάσει η φαντασία μας μικρές ιστορίες: από τα πλέον χρηστικά, όπως πιάτα και κούπες, έως τα κατεξοχήν στρατιωτικά, όπως τα βέλη, και από τα πιο προσωπικά, τα φυλακτά και τα κοσμήματα που ταξίδεψαν από μακριά συνοδεύοντας αγαπημένους, έως τα παιχνίδια που τους κρατούσαν συντροφιά τις ώρες της διαμονής στο οχυρό. Τα δε νομίσματα και η εισηγμένη κεραμική εντός του πύργου επιβεβαιώνουν τις οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές τους.

Ο πύργος του Πιτυούς μας πρόσφερε αυτή τη μοναδική ευκαιρία να έρθουμε τόσο κοντά και κυριολεκτικά να αγγίξουμε πτυχές μιας καθημερινότητας που βίωσαν οι «ένοικοί» του στην περίοδο της γενοατοκρατίας.

Η γενοατική παράδοση του οικισμού στην παραγωγή πίσσας από την τσικουδιά συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες παραλλαγμένη, καθώς φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε ή και εμπλουτίστηκε με την παραγωγή κατραμιού από τα πεύκα. Μέχρι σήμερα κοντά στον οικισμό υπάρχει περιοχή που λέγεται «ρετσινάδικα». Εκεί μπορεί κάποιος να δει επάνω στους κορμούς των δέντρων αφημένα τα δοχεία συλλογής της ρετσίνης, μικρούς μάρτυρες της δόξας που γνώρισε ο τόπος στο παρελθόν.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3-7, 10-13: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου. Εικ. 2, 7-9: Σχεδίαση Νεκταρίας Σγουράκη επί σχεδίων των Ι. Κίζη και Μ. Βουρνού.

Anna Missailidis

THE TOWER OF PITYOS IN CHIOS

The settlement of Pityos, in northeastern Chios, was founded during the Genoese period as a fortified settlement. Pityos had been used as the headquarters of a *castellanus* and had a significant strategic role. It also had a role in preserving agricultural production because the production of pitch from *terebinthus*, which was exported as a waterproofing material for ships and roofs, was a monopoly.

The dominant building in the settlement of Pityos is the stone-built tower, located on a rocky cliff in the southeast of the settlement, above the precipitous ravine of the adjacent torrent (Fig. 1). Its position is undoubtedly privileged, since it offers the possibility of viewing the passage between Chios and the coasts of Asia Minor and is the only passage from Mount Oros to the Amani area in the northwest and Mount Pelinneo. The tower overlooked both rural and military positions.

According to the sources, the tower already existed in 1346, by the time the Treaty between Chios and the Genoese was signed. *LoPitio* was among the forts that were surrendered. The existing tower is a two-story building (Fig. 2), with a height of about 13 meters and an irregular sixteen-sided shape. It consists of a ground floor and a first floor (Figs 3-5). The entrance was on the first floor and access to it was by a portable ladder. The ground floor consists of three barrel vaulted rooms (Fig. 7). Two of them were rectangular and were used as warehouses for foodstuff etc. The smallest room was the cistern of the tower, which, through a ceramic pipeline, collected the rainwater from the roof.

During the period from September to November 2002, the 3rd Ephorate of Byzantine Antiquities conducted excavation works in the tower as part of a restoration study. The work was mainly focused on the

ground floor, and several new elements came out for both of these rooms, but also for the phases of the tower in general, both from the study of stratigraphy and from the observation and correlation of the building remains and the movable finds.

From the study of the movable finds of the excavation (Figs 10-13), we have come to the conclusion that the phases of the tower do not differ greatly from one another chronologically. By cross-referencing the finds with the historical social context and the sequence of building phases, we conclude that at least three construction phases are identified in the tower (Figs 8, 9):

Phase A: During the first phase, the tower was internally made of wooden floors and a tiled roof and reached a lower height than the current tower. Externally it had a six-sided or seven-sided shape. In that phase, the ruined masonry in the north part of the southern ground floor was structural in the interior of the tower, and the rooms of the ground floor communicated through the door opened into its thickness. Probably at this phase there was a stone-built staircase for the internal communication from the ground to the first floor. That building was partly destroyed by fire, which reached down to the bedrock. The masonry of this phase is visible only in the interior of the tower and in its southwestern corner externally. It consists of large stones and intermittent horizontal rows of bricks. This phase dates back to the Byzantine period before 1346 and is probably connected with the small church of Saint Demetrios to the north of the tower.

Phase B: After the destruction of the first phase the ground floor was covered with red soil as waterproofing flooring, followed by the construction of the next phase. The exterior of the tower acquired the sixteen-sided shape it has today, with masonry of almost rectangular semi-hewn stones and pieces of bricks. This phase also had wooden floors and was covered with a tile roof destroyed by fire, as evidenced by the combustion layer on the red floor layer in the southern room of the ground

floor and the burned beams located in the northern room of the ground floor. During this phase, the entrance was from the west side. The erection of the second phase could be related to the installation of the *castellanus* by the Genoese, so it could be dated after 1346 and before 1381, when it is referred to as his headquarters. Moreover, the perimetric masonry and its similarity to one of the building phases of the Castle of Chios lead us to a dating from the middle of the 14th century onwards.

Phase C: The construction of the masonry in the middle of the building that carries the barrel vaults of the ground and the first floor in two rectangular rooms is the basic element of the interior structure in this phase. Along with its construction, the initial middle masonry was removed and flattened and the remains of the staircase were integrated into the new middle masonry. A floor of lime and stones was formed on the ground floor. The middle masonry of the northern ground floor must have had the role of a retaining wall due to the high altitude differences. During this phase, the entrance of the tower was relocated to the south and the west was walled up. The C phase could be connected with the Genoese plan to build more fortresses on the island in the 15th-16th century in some villages, under the threat of the Turks and the change of the defensive system due to firearms.

The pottery found in the two ground-floor rooms and the tower's roof dates from the 14th to the early 16th century. Twenty-four coins were also found in the tower, all in the surface layer of the southern room of the ground floor, dating from the second half of the 14th century to the early 15th century (Fig. 12). Among the finds there were several items of daily but also military use (Figs 10, 11, 13). They provide information on how the "residents" of the tower lived their everyday lives.

*Dr. Archaeologist
Ministry of Culture and Sports
amissailidis@yahoo.com*